

Vesna Šimičić

Hrvatski restauratorski zavod
Odjel za polikromiranu skulpturu
Zagreb, Zmajevac 8
vsimicic@h-r-z.hr

Stručni rad
Predan 27. 8. 2010.
UDK 726.591.025(497.5 Jasenovac)

Glavni oltar crkve Sv. Nikole u Jasenovcu

SAŽETAK: U tekstu autorica sažima složenu povijest glavnog oltara crkve Sv. Nikole u Jasenovcu koji je izvorno nastao 1714. godine za svetište crkve Sv. Križa u Sisku. Opis promjena u izgledu i ikonografiji ovog trokatnog baroknog oltara nadopunjen je arhivskim podacima iz Protokola kanonskih vizitacija arhidakonata Gora i arhidakonata Dubica. Jednako složena povijest konzervatorskih i restauratorskih radova, koji započinju 1968. godine a s većim i manjim prekidima traju do danas, iznesena je kronološki sažimajući i sve metodološke promjene u restauratorskom pristupu i praksi.

KLJUČNE RIJEČI: oltar sv. Križa, Sisak, oltar sv. Nikole, crkva sv. Nikole, Jasenovac, pavlinska radionica, Tomo Jurjević (Tomas Jurievich), Pavao Belina (Paulus Bellina), konzervatorsko-restauratorski radovi

JASENOVAČKI OLTAR JEDNA je od prvih umjetnina na kojoj je Restauratorski zavod Hrvatske izvodio konzervatorsko-restauratorske radove, a njihov tijek se može pratiti u sačuvanoj dokumentaciji. Doznajemo da su radovi počeli 1968. godine s namjerom preventivne zaštite i zaustavljanja daljnjeg propadanja oštećenog drvenog rezbarenog i pozlaćenog retabla i njegovih skulptura. Bilo je predviđeno da se radovi izvode dijelom *in situ*, dijelom u Restauratorskom zavodu Hrvatske, a trebali su biti završeni u kratkom roku. Povijesno-umjetnička istraživanja pokazala su vrijednost toga velikog i lijepog oltara, a restauratorska istraživanja dokazala su pak velika oštećenja, koja su zahtijevala cjelovit konzervatorsko-restauratorski postupak. Počelo se s radovima na ornamentici retabla, nastavilo se restauriranjem skulptura, a dvadeset godina poslije, 1988. godine, demontirana je arhitektura

tog trokatnog retabla kako bi bila predstavljena na izložbi *Kultura pavlina u Hrvatskoj* održanoj u Zagrebu 1989. godine.¹ Za izložbu su završeni radovi na visokom postamentu s vratima ophoda te na prvom katu retabla, a oltar je bio postavljen u izvornom ikonografskom postavu. Nakon završetka izložbe, potkraj 1989. godine, taj je dio oltara vraćen i montiran u župnu crkvu u Jasenovcu.

Restaurirani dio oltara pretrpio je, međutim, teška oštećenja u Domovinskom ratu, tijekom okupacije Jasenovca od 1991. do 1995. godine. Nakon oslobođenja, iz razrušene su crkve skupljeni ostaci oštećene polikromirane plastike i arhitekture oltara. Ipak, pokazalo se da je njegov veći dio opstao pa nakon ustanovljenih oštećenja, ponovno počinju konzervatorsko-restauratorski radovi za koje je od velike važnosti bila i prijašnja restauratorska dokumentacija. Visoki postament s vratima ophoda i prvi

1. Tomo Jurjević i Pavao Bellina (?), glavni oltar župne crkve u Jasenovcu, 1714. g., stanje nakon dovršenih restauratorskih radova na prvom katu retabla 2008. g. (fotodokumentacija HRZ-a, snimila N. Oštarijaš)

Tomo Jurjević and Pavao Bellina (?), the main altar in the parish church in Jasenovac, 1714, after the completion of the conservation-restoration works on the first tier of the retablo in 2008 (photographic archive of the HRZ, photo by N. Oštarijaš)

kat retabla ponovno se vraćaju i montiraju u jasenovačku crkvu 2008. godine.² (sl. 1)

Povijesni podaci o oltaru

Oltar je 1714. godine postavljen kao glavni oltar crkve Svetog Križa u Sisku, a bio je posvećen Svetom Križu. U Jasenovac je prebačen 1911. godine, kada mu je promijenjen patrocini i tada je posvećen sv. Nikoli. Svetište jasenovačke crkve manje je od svetišta sisačke crkve pa je oltar morao biti prerađen i prilagođen svetištu, čime je djelomično oštećen. U Jasenovcu je tijekom vremena redosljed skulptura unutar arhitekture retabla više puta mijenjan. Različiti ikonografski programi na istoj arhitekturi zabilježeni su na tri fotografije: Sisak oko 1910., Jasenovac 1920. i Jasenovac 1968. godine. Znamo da su neke skulpture bile premještane unutar crkve i da su neke izgubljene. Skulptura sv. Kvirina nikada nije postavljena u Jasenovcu, tako da je smatrana izgubljenom, no ona je pronađena tijekom radova Zavoda, i to u Dijecezanskom muzeju u Zagrebu. Vrlo je vjerojatno da dvije skulpture anđela koje se danas nalaze u Gradskom muzeju Sisak također potječu s drugog kata ovog oltara. (usp. sl. 5)

Povijesni dokumenti o oltaru dok se još nalazio u Sisku

Oltar je u povijesnim izvorima vrlo dobro dokumentiran, što samo potvrđuje da je svojom monumentalnošću i ljepotom privukao pozornost vizitatora. U nastavku teksta navedeni podaci zapisani su u Protokolima kanonskih vizitacija arhidakonata Gora koji se čuvaju u Kaptolskom i nadbiskupskom arhivu u Zagrebu. Prema vizitatoru Jurju Reesu 1714. godine, crkva je imala četiri oltara, od kojih su tri prije opisana, a veliki ili glavni oltar je novopodignut i ukrašen kvalitetnim kiparskim radovima. Prilagođen je dimenzijama svetišta, ali vizitator žali što još nije obojen ni pozlaćen.³ Prema iskazu vizitatora Mihaela Vrbanića 1716. godine, u to je vrijeme glavni oltar već pozlaćen i „različitim bojama oslikan“.⁴ Vizitator Sigismund barun Sinersperg 1727. godine detaljno opisuje oltar i njegov ikonografski program, a fotografija iz 1910. godine snimljena neposredno prije demontaže i preseljenja oltara u Jasenovac, potvrđuje nam ikonografski raspored opisan u navedenoj vizitaciji.⁵ (sl. 2) Vizitacija iz 1857. godine govori o obnovi oltara koja je provedena prije četiri godi-

2. Tomo Jurjević i Pavao Bellina (?), oltar sv. Križa u svetištu župne crkve u Sisku na fotografiji iz 1910. g. (fototeka HRZ-a)
Tomo Jurjević and Pavao Bellina (?), the altar of the Holy Cross in the sanctuary of the parish church in Sisak on the 1910 photo (photographic archive of the HRZ, photo by N. Oštarijaš)

3. Oltar sv. Križa nakon preseljenja u Jasenovac na fotografiji iz 1920. g. (fototeka HRZ-a)
The altar of the Holy Cross after removal to Jasenovac on the 1920 photo (photographic archive of the HRZ)

4. Fotografija iz 1968. g. pokazuje izmijenjeni ikonografski postav skulptura na oltaru u Jasenovcu (fototeka HRZ-a)
A 1968 photo showing changed iconographic arrangement of sculptures on the altar in Jasenovac (photographic archive of the HRZ)

ne, o obojenju oltara (modra i bijela) i postavljanju dviju skulptura klečećih anđela na tabernakul.⁶

Preseljenje oltara u Jasenovac

Godine 1911. oltar je uklonjen iz sisačke crkve i postavljen u crkvu Sv. Nikole u Jasenovcu. Poznato je da su u Jasenovcu među župljanima u to vrijeme prikupljane donacije za otkup, preseljenje i montažu oltara u jasenovačku crkvu. Zbog pomanjkanja prostora u visini i širini svetišta jasenovačke crkve, retabl je sužen i skraćen. Na predjelu atike dogodile su se najveće promjene. Istraživanja su pokazala da je prvi ikonografski program ostao uglavnom sačuvan i nakon montaže u jasenovačku crkvu, a da se program rasporeda skulptura tijekom vremena u Jasenovcu mijenjao. (sl. 3 i 4)

Povijesno-umjetničko vrednovanje oltara

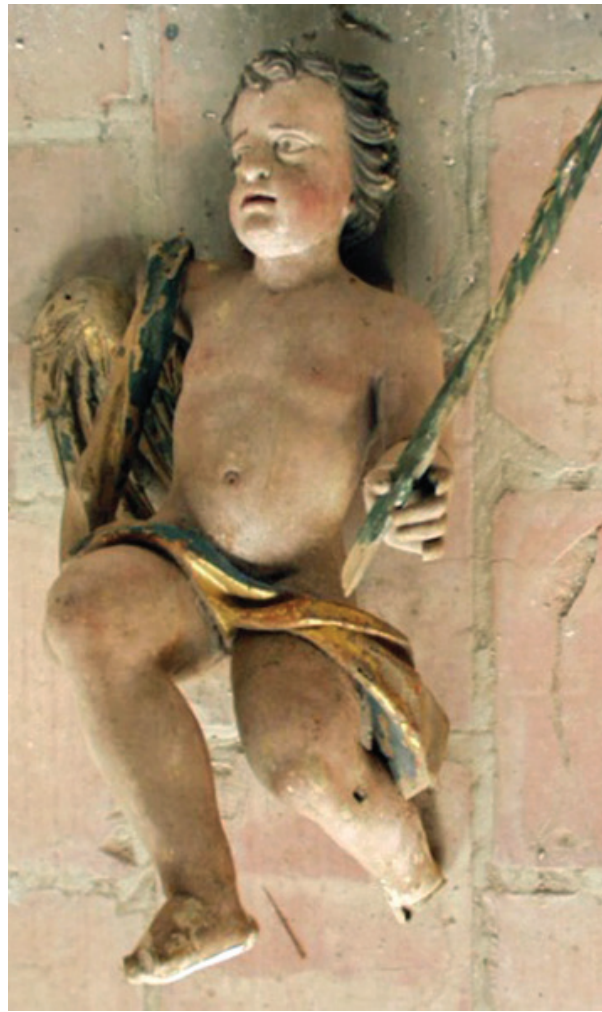
Za Doris Baričević jasenovački oltar se po svojem arhitektonskom konceptu, ornamentalnim motivima i tipologiji može priključiti radovima majstora pavlinske radionice.⁷ Autorica ga povezuje s oltarima izrađenim potkraj 17. i početkom 18. stoljeća za pavlinske crkve u štajerskom Olimju i u Svecicama kod Ozlja. Godine 1714. kao posljednji u nama poznatom nizu je glavni oltar u Sisku, danas glavni oltar jasenovačke župne crkve. Trokatni retabl monumentalnih razmjera s mnoštvom skulptura morao je imati i uglednog donatora većih materijalnih mogućnosti. Sisačka crkva bila je tada pod zagrebačkim

Kaptolom te je donator oltara mogao biti zagrebački biskup Emerik Esterházy, koji je bio i general pavlinskoga reda.⁸ Premda se u povijesnim izvorima nisu sačuvala imena kipara i rezbara sisačkog oltara, Doris Baričević autora povezuje s dvojicom pavlinskih kipara koji su potkraj 17. st. i početkom 18. st. boravili u Hrvatskoj. Bili su to Tomo Jurjević (Tomas Jurievich) i Pavao Belina (Paulus Bellina) čija se imena javljaju u pavlinskim izvorima.⁹

Oltar iz Siska ostavlja na promatrača snažan dojam ne samo brojnošću i kvalitetom svojih skulptura nego i bogatom ornamentikom velikih vitica akantusa koje uokviruju niše, festonima od plodova voća na stupovima i anđeoskim glavicama koje ukrašavaju završne vijence katova retabla. Doris Baričević nadalje kaže: "Oltar je bio postavljen 1714. godine i predstavlja jedan od rijetkih retabla tako monumentalnih razmjera tog vremena. Njegovo izuzetnoj vrijednosti mnogo pridonosi kvalitetna plastika mnogih svetačkih figura na čijoj se odjeći redovito ističe jedan vertikalni, cjevasto uvijeni nabor poput autograma nepoznatog majstora kipara. Temeljni ikonografski program oltara ostao je i nakon prijenosa u Jasenovac sačuvan, premda je prilagođen novom patrociniju, što je uvjetovalo drugačiji razmještaj pojedinih svetačkih likova unutar bogatog arhitektonskog okvira."¹⁰

Opis glavnog oltara

Monumentalni oltar iz svetišta jasenovačke crkve visok je 9 metara i širok 7,5 metara. Tektonske je građe kom-

5. Dvije skulpture anđela iz Gradskog muzeja Sisak za koje se pretpostavlja da potječu s oltara sv. Križa (arhiv Gradskog muzeja Sisak)
Two sculptures of angels from the Sisak Museum that were probably located on the altar of the Holy Cross (documentation of Sisak Museum)

poniran u duhu 17. stoljeća. Oltar ima tri kata i prozračne je oltarne arhitekture. U vrijeme dok je retabl još stajao u crkvi Sv. Križa u Sisku, imao je 25 skulptura. Bogato je ukrašen pozlaćenom ornamentikom na kojoj prevladava uporaba ušiljenog lisnatog akanta. Retabl se sastoji od visokog postamenta koji sa svake strane ima otvore ophoda s vratnicama ukrašenim profilacijama. U sredini je zidana menza oko koje se sada nalaze tri drvene stube, a cijeli je retabl podignut na drvenu plitku bazu. Retabl počinje visokim postamentom iznad kojega se nižu katovi, smanjujući se prema vrhu. Središnji dio retabla u čitavoj je visini naglašen konkavnim uvlačenjem u dubinu. Vertikalno unutar retabla čine tako uvučene središnje niše, koje se opetuju u sva tri kata. Okviri središnjih niša obojeni su i ukrašeni pozlaćenom ornamentikom, a u njima se nalaze skulpture. S lijeve i desne strane središnjih niša, odvojene stupovima, nalaze se po dvije otvorene niše, ukrašene krupnim akantnim viticama i u njima se nalaze skulpture. Sve su niše zatečene bez poledine. Prvi kat počinje predelom, a njezin se oblik ponavlja u drugom i trećem katu, plohe predele su ukrašene ornamentikom, a njezini prevrati kartušama – štitovima. Katovi završavaju

profiliranim vijencima koji su ukrašeni ornamentikom akantnih listova, a na istaknutim prevratima vijenaca nalaze se anđeoske glavice – kerubini. Vijenci su na krajevima imali segmentne lukove na kojima su se nalazile skulpture anđela, kojih je bilo ukupno šest. Oltar je završavao atikom, a uz središnju skulpturu s obje strane bile su pozlaćene vitice i ukrasne pozlaćene vaze.

Izvorni ikonografski postav skulptura na oltaru u crkvi Svetog Križa u Sisku

Protokol kanonske vizitacije iz 1727. godine¹¹ i sačuvana fotografija iz 1910. godine potvrđuju nam takav raspored skulptura, osim u razmještaju dvaju kipova trećega kata. U središnjoj niši prvog kata bile su tri skulpture kompozicije Sv. Križa. Prema istoj vizitaciji, niša je s poledine bila zatvorena i obojena u ljubičasto. U sredini niše je raspeti Krist, a u podnožju križa na manjem podestu nalazile su se skulpture Tužne Marije i sv. Ivana evanđelista. Lijevo i desno od središnje niše nalaze se po dvije otvorene niše u kojima krupne akantne vitice uokviruju skulpture. U prvoj niši lijevo, gledano prema oltaru, izvorno je stajao sv. kralj Stjepan, u drugoj niši bio je sv. Petar, zatim u

sredini kompozicija Sv. Križa, desno u niši sv. Pavao i u zadnjoj, petoj niši sv. kralj Ladislav. Na zidanu menzu ispred središnje niše postavljen je pozlaćenom rezbarijom bogato ukrašen tabernakul koji je u svojim nišama imao dvije skulpturice. Nakon 1991. godine ostala je sačuvana samo jedna. Unutar drugog kata slijeva nadesno izvorno su stajale skulpture: u prvoj niši skulptura sv. Emerika, u drugoj niši skulptura sv. Jeronima, u središnjoj niši skulptura sv. Kvirina, u četvrtoj niši skulptura sv. Augustina, a u petoj skulptura sv. Martina sa skulpturicom prosjaka. Skulpturu prosjaka ne zatječemo više u Jasenovcu. Prema fotografiji iz 1910. godine, unutar trećeg kata slijeva nadesno su: skulpture sv. Lucije, sv. Barbare, u središnjoj niši je sv. Ivan Krstitelj s janjetom, a zatim sv. Agata i sv. Agneza. U sredini na vrhu atike bila je skulptura Uskrslog Krista sa svilenom zastavom. S lijeve i desne strane su ukrasne vaze. Skulpture anđela na segmentnim lukovima nalazile su se na krajevima vijenaca sva tri kata i tako uokvirivale cijeli oltar. (sl. 5)

Kronologija konzervatorsko-restauratorskih radova na glavnom oltaru crkve Sv. Nikole u Jasenovcu

Godine 1968. lijepi, veliki trokatni oltar u jasenovačkoj župnoj crkvi bio je statički ugrožen, njegova pozlaćena ornamentika teško oštećena višegodišnjim napadom insekata, drveni nosilac na više mjesta pretvoren je u prah, a bila su vidljiva i oštećenja nastala pod utjecajem visoke relativne vlage iz prostora crkve.¹² Vrlo vrijedne skulpture, rad pavlinske radionice, preslikane su i na njima su vidljiva mehanička oštećenja. Kako bi se ta vrijedna umjetnina sačuvala za budućnost, morala se zaštititi. Restauratorski zavod Hrvatske, nakon što su odobrena financijska sredstava Republičkog fonda za unapređenje kulturnih djelatnosti SRH, odmah počinje s radovima zaštite. Prikuplja se pisana i fotografska dokumentacija, montira se skela s obje strane, demontira se sva pokretna ukrasna ornamentika i skulpture, provedena je plinska dezinfekcija metil-bromidom *in situ*. Nakon toga ukrasna ornamentika i skulpture otpremljene su u Zagreb, gdje počinju konzervatorsko-restauratorski radovi. Planiralo se arhitekturu oltara konsolidirati *in situ* i ukrasnu ornamentiku nakon zaštitnih radova odmah vratiti. Sklopljen je ugovor u kojem su opisani svi predviđeni radovi.¹³ Kada su sagledana sva oštećenja, odlučeno je da se počne s cjelovitim konzervatorsko-restauratorskim radovima i s vraćanjem izvornog izgleda cjeline retabla.

Ivo Maroević u dijelu teksta u kojem obrađuje jasenovački oltar, piše da je premještanje oltara u jasenovačku crkvu izazvalo promjenu formata i izvorne ikonografske sheme rasporeda kipova na oltaru, dok je preslikavanje slojeva izvorne pozlate, srebra i lazura, dovelo u raskorak vizualni, a time i estetski i stilski sadržaj te umjetničke cjeline. „Dezinsekcija i učvršćivanje crvotočinom oštećenih dijelova ansambla bili su tek preduvjet za razmišljanje.

6. Pogled s kora crkve na radnu grupu koja 1971. g. dogovara daljnji tijek radova na oltaru (fototeka HRZ-a, snimio J. Podvorac) *View from the church choir. Working group discussing the course of works on the altar in 1971 (photographic archive of the HRZ, photo by J. Podvorac)*

Kako oltar treba vratiti u crkvu, valjalo je odmah riješiti dilemu—da li u Jasenovac ili natrag u Sisak, odakle je oltar potekao. Jasenovac je prevladao zbog niza objektivnih i subjektivnih elemenata (financiranje, mišljenje župe i nadležne općine). (...) Sam oltar kao središnji element odnosa, a ujedno i valorizacijom stavljen u prvi plan, nametnuo se arhitekturi u kojoj je smješten i omogućio da prioritetni element u rekonstruiranju bude cjelovitost. Ta cjelovitost diktira ujednačavanje oltara kao cjeline, što ujedno znači i obnovu nestalih ili dotrajalih dekorativnih elemenata cjeline, a vjerojatno u krajnjoj konzekvenci i težnju prema izvornom ikonografskom rasporedu svećanih kipova, premda okvir apsida crkve (okolica) djeluje u pravcu poštivanja onih skraćivanja koja su bila nužna u trenutku dislokacije oltara.“¹⁴ (sl. 6)

Od 1968. do 1972. godine u Zagrebu traju radovi na pozlaćenju ukrasnoj ornamentici, i to onoj koja nije bila ukomponirana u korpus arhitekture oltara. Demontirane su velike akantne vitice niša svih triju katova, festoni stupova i rezbarije drugog i trećeg kata, ukupno 86 elemenata ukrasne pozlaćene rezbarije. Nakon demontaže mogao se detaljno sagledati cijeli opseg oštećenja. Na svim elementima ukrasne rezbarije crvotočina je oslabila i mjestimice potpuno razorila drveni nosilac. Manji su dijelovi rezbarije otpali gotovo na svakom elementu. Neki su dijelovi bili nadoknađeni grubom rezbarijom ili modeliranjem u tvrdom kitu. Zbog velike relativne vlage u prostoru crkve, vezivo je na svim izvornim spojevima

7. Sv. Stjepan i sv. Ladislav prije restauratorskih radova (fototeka HRZ-a, snimila N. Orel)
St. Stephen and St. Ladislav before restoration work (photographic archive of the HRZ, photo by N. Orel)

8. Sv. Pavao tijekom istražnih radova na polikromiji skulpture, detalj sa sondom dokumentira prvi preslik inkarnata (fototeka HRZ-a) *St. Paul during the research work on the sculpture polychromy. Detail during the cleaning documents the first layer of the overpainting (photographic archive of the HRZ)*

9. Retuš izvornog sloja inkarnata skulpture sv. Pavla, detalj (fototeka HRZ-a, snimila N. Belčić) *The retouch of the original polychromy of the sculpture of St. Paul, detail (photographic archive of the HRZ, photo by N. Belčić)*

popustilo i dijelovi su rezbarije bili olabavljeni ili potpuno razdvojeni. Elementi rezbarije velikih vitica niša bili su s poledine grubo učvršćeni letvicama zakucanim željeznim čavlima, koji su s vremenom zahrđali. Čavli su bili zakucani kroz cijeli drveni nosilac, kredno-tutkalnu osnovu i pozlatu, čime su bila izazvana teška oštećenja, no ipak su se dijelovi tako sačuvali uz cjelinu. Utvrđeno je jače odvajanje kredno-tutkalne osnove – podbuhlost te oštećenja nastala kasnijim popravcima, kitanjem i većim brojem preslika. Ukrasnoj rezbariji nedostajao je veći dio pozlate, slojevi preslika mjestimično su se nalazili izravno na drvenom nosiocu, bez kredno-tutkalne podloge.¹⁵ Istraživanja na 86 elemenata rezbarenih ukrasa pokazala su da je ornamentika bila pozlačena, a na posrebnim mjestima lazurirana crvenom i zelenom lazurinom. Izrađena je grafička dokumentacija, ucrtana su oštećenja drvenog nosioca. Obilježena su mjesta na kojima se nalazila pozlata i posrebnje s lazurama. U vrijeme izrade grafičke dokumentacije, na poledinu rezbarija upisana je boja lazure.

Tijekom radova, zbog utvrđenih velikih i brojnih oštećenja na ukrasnoj ornamentici, potpuno su uklonjeni svi zatečeni slojevi do drvenog nosioca. Drveni nosilac je učvršćen Paraloidom B-72. Odvojeni spojevi i napuknuća su slijepljeni polivinilacetatnim ljepilom (PVA), a zatim ojačani urezivanjem utora i uljepljivanjem furnira.

Nedostajući dijelovi rezbarije rekonstruirani su rezbarenjem u lipovu drvu. Rekonstruirana je kredno-tutkalna osnova. Rekonstrukcija pozlate izvedena je 22-karatnim zlatnim listićima. Na temelju grafičke dokumentacije, na dijelove ornamentike postavljeno je posrebnje i lazure.¹⁶ Pozlatarski radovi izvode se u suradnji s vanjskim stručnim suradnikom.¹⁷

Godine 1973. počinju radovi na pozlaćenim i polikromiranim skulpturama oltara. Iste godine u godišnjem izvještaju o radovima opisuju se oštećenja na osam skulptura. To su kipovi prvog kata: sv. Pavao, sv. Petar, sv. kralj Ladislav, sv. kralj Stjepan i kipovi s drugog kata: sv. biskup Kvirin, sv. biskup Augustin, sv. Martin i kip s trećeg kata – sv. Ivan evanđelist. Skulpture su bile demontirane 1968. godine. U izvještaju se također navodi stručni tim¹⁸ koji prati radove i prilaže se primjer vođenja grafičke i foto-grafske dokumentacije. U opisu oštećenja kaže se da se primjećuje odvajanje kredno-tutkalne osnove s pozlatom i polikromacijom od drvenog nosioca, dijelovi osnove, polikromacije i pozlate nedostaju, vidljiva su mehanička oštećenja od udaraca i zakucavanja čavala te da drveni nosilac ima manja oštećenja nastala crvotočinom. Nekim kipovima nedostaju prsti i dijelovi baza te dijelovi svetačkih atributa. Vidljiva pozlata je na površini mjestimično stanjena pa ispod nje proviruje crveni bolus, a djelomično je pozlata skulptura preslikana uljanom bojom. (sl. 7)

Najveća oštećenja bila su na kipu sv. Kvirina, koji je bio potpuno bez kredno-tutkalne osnove i pozlate. Drveni nosilac bio je vidljiv po čitavoj površini kipa, inkarnat očuvan samo u manjim otocima izvornog sloja, s djelomičnim preslikom. Nedostajao je svečev atribut, mlinski kamen. Oštećenja preostalih skulptura podudaraju se s ranije opisanim stanjem. Sondiranja pojedinačnih kipova na inkarnatu pokazala su da su preslikani trima slojevima preslika. Sondiranja draperije pokazala su izvorni sloj kredne osnove s pozlatom koji je bio vrlo tanak, rezbarija je bila čitljivija, a zadržao se samo mjestimično, i to ispod debljih slojeva novije pozlate 19. stoljeća. Kao treći sloj zatječemo preslik uljanom bojom.

Od 1973. pa do 1991. godine neprekidno se radi na 23 skulpture retabla. Tijekom radova izvorni sloj se maksimalno čuvao.¹⁹ Godine 1988. radovi se proširuju na skulpture sv. Barbare i sv. Agate te na dva anđela s trećeg kata, potom i na kip sv. Jeronima drugog kata.²⁰ Sljedećih godina radovi se proširuju na ostale skulpture, tako da do 1991. godine obuhvaćaju sve skulpture retabla. Odignuti slojevi skulptura podljepljeni su 3–6%-tnim zečjim tutkalom, preslici su uklonjeni s pozlate kemijskim putem (Moltofort, Paintoff, Abeizer)²¹, a s inkarnata mehaničkim i kemijskim putem (mješavinom alkohola i terpentina, dimetil-sulfoksidom). S inkarnata su preslici uklanjani postupno. Uklonjen je drugi i treći sloj preslika. Prvi preslik je fotografski dokumentiran, a zatim uklonjen mehaničkim i kemijskim putem (Moltofort). (sl. 8) Nedostajući dijelovi rekonstruirani su rezbarenjem u lipovu drvu, a na mjestima gdje je nedostajala kredno-tutkalna osnova, ona je rekonstruirana. Izveden je retuš i rekonstrukcija pozlate na mjestima gdje je nedostajala, i to 22-karatnim zlatnim listićima, koji su zatim polirani. Retuš inkarnata

10. Oltar na izložbi *Kultura pavlina u Hrvatskoj* održanoj u Muzeju za umjetnost i obrt u Zagrebu 1989. g. (fototeka MUO)
*Altar at the exhibition *Pauline Culture in Croatia*, held in the Zagreb Museum of Arts and Crafts in 1989 (photographic archive of the Museum of Arts and Crafts)*

izveden je temperom i odmašćenom slikarskom uljanom bojom (Schmincke).²² (sl. 9)

U sklopu priprema za izložbu *Kultura pavlina u Hrvatskoj* 1988. godine, odlučeno je da se restaurirani dio oltara izloži i predstavi javnosti. Zavod iste godine u Jasenovcu demontira arhitekturu oltara zajedno s dijelovima ukrasne ornamentike koja se još ondje nalazila. Zadani rok do početka izložbe bio je vrlo kratak, a dimenzije arhitekture oltara vrlo velike pa se radovi na demontiranim ploham arhitekture i ukrasnoj ornamentici prvog kata izvode u ateljeu stručnog suradnika, a u radove se uključuje i veći broj vanjskih suradnika.²³ U Zavodu se istovremeno nastavljaju restauratorski radovi na skulpturama, izvodi se cjelovit zahvat na tabernakulu i prati se rad suradnika. Godine 1989. arhitektura oltara, to jest visoki postament s vratima ophoda i prvi kat s pripadajućom ornamentikom i sedam skulptura prvog kata te još pet skulptura s drugog i trećeg kata, izložen je na izložbi *Kultura pavlina u Hrvatskoj* održanoj u Zagrebu u Muzeju za umjetnost i obrt.²⁴ Kako bi se gledatelju dočarala sva monumentalnost oltara, za izložbu je bila izrađena „kulisa“ preostalih dvaju katova i na nju su postavljene tri restaurirane skulpture i dvije skulpture anđela. Skulpture su bile postavljene u svojem izvornom ikonografskom postavu, kao što je to bilo u crkvi Svetog Križa u Sisku. (sl. 10 i 11) Iste, 1989. godine nakon završetka izložbe i završenih konzervatorsko-restauratorskih radova, visoki postament i prvi kat, s pripadajućom ornamentikom i devet skulptura retabla, s izložbe je preseljen i montiran u svetište crkve u Jasenovcu. Skulpture su poredane prema prvotnom ikonografskom postavu kao u Sisku. Dvije skulpture anđela koje pripadaju trećem katu bile su pohranjene u sakristiju crkve. Radovi u Zagrebu su nastavljani na skulpturama, dijelu ornamentike i arhitekturi drugog kata.

Godine 1991. nedugo nakon završenog cjelovitog konzervatorsko-restauratorskog zahvata i montaže visokog postamenta i prvog kata retabla na njegovo mjesto u svetištu crkve, Jasenovac je okupiran. Tijekom 1991. godine pa do oslobođenja Jasenovca nije se znalo što se s oltarom događa, a radovi na dijelovima oltara u Zavodu tijekom te godine su zaustavljeni. Sve do 1995. godine izvode se tek radovi na privremenom učvršćivanju polikromije i pozlate skulptura.

Konzervatorsko-restauratorski radovi na oltaru i njegovim teško oštećenim skulpturama nakon teških ratnih razaranja u Jasenovcu

U večernjim satima 3. svibnja 1995. godine, nakon vojno-redarstvene akcije *Bljesak*, u Zagreb je dopremljeno pet skulptura. Bilo je vidljivo da su skulpture vrlo teško oštećene. Nakon odlaska u Jasenovac i preuzimanja dijelova retabla iz zone visokog postamenta i prvog kata glavnog oltara, koji se do tada nalazio u Jasenovcu, pregledom je utvrđeno da od sedam skulptura prvog kata nedostaju

11. Sv. Stjepan i sv. Ladislav nakon dovršenih konzervatorsko-restauratorskih radova za izložbu 1989. g. (fototeka MUO, snimio N. Vranić)
St. Stephen and St. Ladislaus after the completion of the conservation-restoration works for the exhibition in 1989 (photographic archive of the Museum of Arts and Crafts, photo by N. Vranić)

dvije vrlo lijepe i vrijedne skulpture sv. Petra i sv. Pavla, zatim veći dio skulpture lijevog anđela s trećeg kata oltara te jedna mala svetačka skulptura iz niše tabernakula. Arhitektura i pozlaćena ornamentika retabla zatečena je u vrlo teškom stanju. Zbog prokišnjanja u prostor crkve moralo se brzo djelovati, tako da je ponovno demontirana arhitektura i ornamentika oltara i prebačena

u Restauratorski zavod Hrvatske i u Restauratorski centar u Ludbregu. (sl. 12) Konzervatorsko-restauratorski radovi na teško oštećenim skulpturama, ukrasnoj ornamentici i na arhitekturi demontiranog visokog postamenta i prvog kata počeli su odmah nakon dopreme dijelova u atelje 1995. godine. (sl. 13) Tada na glavnom oltaru nalazimo više vrsta oštećenja od kojih su posljednja, prouzročena

12. Interijer crkve u Jasenovcu nakon ratnih razaranja, pogled prema svetištu tijekom demontaže glavnog oltara (fototeka HRZ-a, snimio J. Škudar)

Interior of the church in Jasenovac after destruction by war. View of the sanctuary during the dismantling of the main altar (photographic archive of the HRZ, photo by J. Škudar)

ratnim razaranjem, i najteža. Na skulpturama i na ornamentici, gledajući cijeli oltar, bilo je uništeno oko 40% kredno-tutkalne osnove s pozlatom, a oko 25% ukrasne ornamentike potpuno je nestalo. Na spašenim skulpturama i dijelovima oltara bila su prisutna namjerna mehanička oštećenja, nastala od metka ili šrapnela, koji su proletjeli kroz drveni nosilac skulpture, ili od paleža vidljivog na dijelovima skulptura te izbacivanja skulptura izvan crkve u park, čime je izuzetno teško oštećena ili potpuno nestala kredno-tutkalna osnova s pozlatom na dvije skulpture oltara. Močenjem drvenog nosioca zbog prokišnjavanja

svoda crkve, urušavanjem i ležanjem dijelova retabla i skulptura u mokroj štiti, većina dijelova skulptura i ukrasne rezbarije bila je razdvojena. Naročito su oštećene velike vitice niša koje su mjestimično ostale potpuno bez dijelova rezbarije i bez kredno-tutkalne osnove s pozlatom. Pojavljuju se razne gljivice i plijesni bijele, crvene i crne boje, vidljiva je trulež drvenog nosioca.²⁵

Od triju skulptura središnje niše kompozicije Sv. Križa, na kipu Raspetog Krista (137 × 115 × 26 cm) bila je gotovo u cijelosti sačuvana kredno-tutkalna osnova s polikromacijom i pozlatom. (sl. 14) Nedostajala je cijela ruka. Jaka oštećenja bila su na dvjema skulpturama: sv. Mariji (123 × 47 × 23 cm) i sv. Ivanu evanđelistu (123 × 43 × 26 cm). Nedostajala je gotovo sva kredno-tutkalna osnova s pozlatom i polikromacijom. Drveni nosilac bio je izrazito natopljen vlagom i prekriven bijelom, crvenom i crnom plijesni. Nedostajale su zrake na glavi svih triju skulptura. Na cijeloj površini skulptura sv. kraljeva Ladislava (150 × 52 × 37 cm) i Stjepana (150 × 53 × 36 cm) bile su prisutne plijesni, a kredno-tutkalna osnova mjestimično se mrvila i odvajala od nosioca, no u odnosu na druge skulpture i druge dijelove oltara, te su dvije skulpture bile nešto bolje sačuvane. Nedostajali su im dijelovi svetačkih atributa. Skulptura desnog anđela s trećeg kata (70 × 35 × 25 cm) vrlo je teško oštećena, dijelovi skulpture drugog anđela većim dijelom su nestali. Na tabernakulu oltara zatečena su vrlo velika oštećenja istovjetna onima koje zatječemo na skulpturama. (sl. 15) Na plohamama i profilacijama vijenaca

13. Dijelovi glavnog oltara nakon ratnih razaranja 1995. g. (fototeka HRZ-a)

Elements of the main altar after destruction by war 1995 (photographic archive of the HRZ)

14. Skulptura Krista s prvog kata glavnog oltara, detalj s oštećenjima, 1995. g., (fototeka HRZ-a, snimio Đ. Šimičić)
Sculpture of Christ from the first tier of the main altar, detail showing damages, 1995 (photographic archive of the HRZ, photo by Đ. Šimičić)

arhitekture oltara zatekli smo oštećenja manjih razmjera od onih na skulpturama i onih na ukrasnoj ornamentici; bila je prisutna prašina, dijelovi otpale žbuke, razdvajanje na spojevima, isprani dijelovi kredne osnove i polikromacije do drvenog nosioca. Anđeoske glavice, kerubini, sa završnog vijenca bile su većim dijelom sačuvane.

Nakon prijevoza skulptura i ukrasne ornamentike oltara u Zagreb i dijelova arhitekture retabla u Restauratorski

15. Svetohranište glavnog oltara, stanje 1995 g. u jasenovačkoj crkvi (fototeka HRZ-a, snimio J. Škudar)
Tabernacle of the main altar. Condition in 1995 in the church in Jasenovac (photographic archive of the HRZ, photo by J. Škudar)

centar Ludbreg, postojala je opasnost da se oštećenja povećaju, jer je morao uslijediti proces sušenja drvenog nosioca. Taj proces nastojao se što je više moguće ublažiti postupnom prilagodbom na nove uvjete. Dijelovi su dezinficirani i djelomično su uklonjene plijesni i gljivice. Poslije se pristupilo privremenom podljepljivanju kredne osnove. Na dijelovima arhitekture i pozlaćene ornamentike nastavljeno je podljepljivanje i nakon prebacivanja dijelova oltara u depo Ludbreg, a u Ludbregu je prije smještanja umjetnina u depo provedena ponovna dezinfekcija metilbromidom. Tijekom radova na pozlaćenoj ornamentici izvedeno je oko 25% rekonstrukcija rezbarenjem u lipovu drvu i oko 40% rekonstrukcija kredno-tutkalne osnove. Drveni nosilac učvršćen je od 2 do 8%-tnom otopinom Paraloida B-72 u nitrorazrjeđivaču ili u acetonu. Čuvali su se svi zatečeni dijelovi pozlate i inkarnata, i to oni koji su imali površinski sloj. (sl. 16) Retuš je izveden na pozlati zlatnim listićima, a prema procjeni i zlatnim prahom. Pozlata je zatim polirana. U ponovnoj intervenciji inkar-

16. Skulptura sv. Ladislava tijekom radova na podljepljivanju odvojenih slojeva kredne osnove i pozlate (fototeka HRZ-a, snimio J. Škudar)
Sculpture of St. Ladislaus, during the gluing of detached layers of the chalk base and gilding (photographic archive of the HRZ, photo by J. Škudar)

17. Sv. Stjepan i sv. Ladislav nakon dovršenih konzervatorsko-restauratorskih radova 2008. g. (fototeka HRZ-a, snimila N. Oštarijaš)
St. Stephen and St. Ladislaus after the completion of the conservation-restoration works in 2008 (photographic archive of the HRZ, photo by N. Oštarijaš)

nat je retuširan i rekonstruiran pigmentima Schmincke i vezivom Plextol D 498. Retuš ploha arhitekture, profilacija vijenaca i stupova izveden je istim postupkom. Lazure i ujednačavanje dijelova stare i nove pozlate izvedeno je odmašćenim lazurnim slikarskim uljanim bojama (Schmincke). Za vrijeme radova na rekonstrukciji nestalih dijelova ornamentike i skulptura korištena je dokumentacija izrađena tijekom radova izvođenih sedamdesetih i osamdesetih godina. (sl. 17 i 18)

Godine 2003. završen je elaborat²⁶ s opisom stanja, predviđenih radova i troškovnikom na pojedinim skulpturama, ornamentici i dijelovima arhitekture svih katoava. Opisan je smještaj i količine ukrasne ornamentike arhitekture oltara koja se još nalazila u Zavodu i u depou Restauratorskog centra Ludbreg. U rujnu 2007. godine Ministarstvo kulture RH osnovalo je Stručno povjerenstvo za obnovu interijera župne crkve Sv. Nikole u Jasenovcu za donošenje prioriteta radova te praćenje realizacije uređenja interijera, obnovu sačuvanog pokretnog inventara i izvedbe novih elemenata potrebnih za uređenje sakralnog prostora.²⁷ Godine 2008. ponovno su završeni konzervatorsko-restauratorski radovi na visokom postamentu prizemlja i zoni prvog kata. Visoki postament i prvi kat s pripadajućom ornamentikom i pet skulptura prvog kata ponovno se montiraju u svetište crkve u Jasenovcu. Nakon

18. Sv. Stjepan, detalj nakon montaže u oltar 2008. g. (fototeka HRZ-a, snimio J. Kliska)
St. Stephen, detail after repositioning on the main altar in 2008 (photographic archive of the HRZ, photo by J. Kliska)

montaže u Jasenovcu radovi se u Zagrebu nastavljaju s elementima arhitekture i ornamentikom drugog i trećeg kata oltara. Godine 2010. radovi se proširuju i završnim radovima na pripadajućim, već restauriranim skulpturama ta dva kata. Završni retuš inkarnata i pozlate skulptura te retuš polikromacije ploha arhitekture drugog i trećeg kata izvodi se istim postupkom i materijalima kojim je prije započet. Pozlata skulptura retušira se zlatnim prahom, a pozlata profilacija vijenaca arhitekture rekonstruira se zlatnim listićima na što se postavlja sloj zaštitnog laka.

U razdoblju od 1968. do 1972. godine izvedeni su radovi uklanjanja svih zatečenih slojeva do drvenog nosioca na 86 dijelova ukrasne ornamentike, jer je bilo procijenjeno da su oštećenja ornamentike prevelika da bi se izvorni sloj polikromacije mogao restaurirati i prezentirati. Dvadeset godina poslije, 1988. godine, demontirana je ukrasna rezbarija koja se još nalazila na arhitekturi oltara. Do tada se, međutim, pristup radovima promijenio te su se sačuvali svi zatečeni ostaci izvornog sloja, a rekonstruirala se kredna osnova i pozlata na mjestima gdje je nedostajala. U završnim radovima, zbog ujednačavanja izgleda cjeline retabla, trebalo je pomiriti ta dva različita pristupa. Pozlatu ornamentike (86 dijelova) restaurirane u početnom razdoblju radova ujednačavali smo s izgledom izvorne pozlate.

Zaključak

Radovi na glavnom oltaru župne crkve u Jasenovcu trajali su dulje od četrdeset godina, određivani i provedeni prema društvenim i gospodarskim uvjetima. Crkva je pretrpjela velika oštećenja u Domovinskom ratu. Tijekom tog dugog razdoblja promijenio se i pristup konzervatorsko-restauratorske struke prema ukrasnoj ornamentici retable. Istraživanja su pokazala da su kanonske vizitacije i restauratorska istraživanja u suglasju. Izvorni oslik oltara nastao je između 1714. i 1716. godine.²⁸ Izvorno su sva tri kata retable imala plohe arhitekture obojene sivo-crno. Profilacije vijenaca bile su tamnije crveno i svjetlije crveno mramorizirane. Narančastu mramorizaciju nalazimo na profilaciji predele, a ista se boja ponavlja na drugom i trećem katu. Rubovi profilacija imali su mat pozlatu. Velike vitice niša i ukrasna ornamentika arhitekture bili su pozlaćeni poliranom pozlatom. Obli stupovi koji odvajaju niše su tamnije crveno i narančasto mramorizirani s pozlaćenim kapitelima i bazama. Stupovi prvog i trećeg kata u rasporedu obojenja mramorizacije ponavljaju raspored boja, uz središnju nišu su dva tamnije crveno obojena stupa, a prema bočnim stranama su četiri narančasta stupa. Stupovi drugog ili središnjeg kata posloženi su obrnutim redoslijedom, narančasti stupovi su uz središnju nišu. Na sredini stupova nalaze se pozlaćeni florealni ukrasi-festoni. Skulpture su bile pozlaćene poliranom pozlatom na tankom sloju kredne osnove. Posrebrenje je najvećim dijelom bilo lazurirano crvenom ili zelenom lazurinom. Inkarnat je sivkast s crvenkastom bojom na obrazima i iznad kapaka očiju. (sl. 19) Istraživanja su pokazala da je na oltaru bilo nekoliko intervencija dok je oltar bio još u Sisku. Na ploham arhitekture²⁹ obnova se dogodila i oko 1853. godine kada su plohe oltara bile obojene u plavo-modru i bijelu boju. Na vratnicama ophoda nije pronađen (sivo-crni) izvorni sloj pa zaključujemo da su one postavljene poslije, i to u obnovi 1853. godine.³⁰ Nije utvrđeno je li se tada ili ubrzo nakon toga dogodila detaljna obnova na skulpturama retable. Tada je na sloj preostale izvorne pozlate na skulpturama postavljena nova pozlata, i to na znatno debljoj kredno-tutkalnoj osnovi od izvorne. U toj obnovi skulpturama je preslikan inkarnat koji je, za razliku od izvornog sivkastog, bio ružičast. Taj je preslik otvoren i fotografski dokumentiran tijekom radova. (sl. 8) Ukrasna ornamentika u tom presliku ima popravke dijelova kredne osnove i pozlate. Lazurirani dijelovi su preslikani i ondje gdje je bila crvena lazura postavljena je zelena uljana boja i obratno. Nešto kasnije od obnove izvedene 1853. godine plohe arhitekture su preslikane tamnijom crnom bojom. U konzervatorsko-restauratorskom postupku taj je sloj zadržan i završno prezentiran zajedno s izvornom polikromacijom na skulpturama. Tako je odlučeno zato što je taj crni oslik koloristički gotovo istovjetan izvornom, a mnogo je bolje sačuvan. Na ornamentici su se najvjerojatnije tada dogodile intervencije lazurnim bojama koje su

nanesene preko pozlate. Pretpostavlja se da je neposredno prije preseljenja u Jasenovac oltar još jedanput, treći put, obnovljen i preslikan.

OLTAR NAKON PRESELJENJA U JASENOVAC

Godine 1968. na oltaru u Jasenovcu zatečen je upravo taj treći preslik. Plohe arhitekture preslikane su sivo-zelenom bojom dok su profilacije obojene u više boja. Na ploham su bili dodatni popravci bojom te popravci na pozlati ornamentike, izvedeni srebrnom i zlatnom broncom. Na ukrasnu ornamentiku bili su postavljeni metalni listići koji su s vremenom oksidirali i potamnjeli, pa kao popravke nalazimo mjestimično zelenu uljanu boju. Na skulpturama nalazimo preslik inkarnata koji je sivkast. Pozlata skulptura mjestimično je vidljiva, a većinom je prebojena premazom uljane boje. Utvrđeno je da su veća oštećenja na oltaru prouzročena 1911. godine prvom demontažom i preseljenjem oltara iz Siska u Jasenovac, gdje je oltar montiran u svetište koje je manje od onoga sisačke crkve za koju je oltar bio izrađen. Arhitektura prvog kata morala je biti sužena po širini. Odbačene su vrlo lijepe bočne vitice prvog kata. Na mjesto prvog i šestog stupa bočno, postavljene su uzdužno rezane polovice jednog stupa, njegova kapitela i baze. Tom je prilikom nestao jedan stup. S krajeva svih triju katova odbačeni su segmentni lukovi. Na atiku više nisu vraćene dvije vitice uz skulpturu Uskrslog Krista. Središnja je niša prvog kata prema vizitaciji iz 1727. godine³¹ bila zatvorena i obojena ljubičastom bojom, bojom žalosti. Središnja niša trećeg kata imala je bočne stranice i zaobljenje unutar luka niše.

IKONOGRAFSKI PROGRAM UNUTAR ARHITEKTURE OLTARA TIJEKOM VREMENA SE MIJENJAO

O promjenama ikonografskog postava svjedoče nam sačuvane fotografije. Prva je iz 1920. godine i prikazuje situaciju nedugo nakon preseljenja u Jasenovac. Prvi ikonografski postav nakon preseljenja u Jasenovac 1911. godine uglavnom je sačuvao postav sisačkog oltara. Središnja kompozicija Svetog Križa s prvog kata preseljena je u sredinu drugog kata, no kako je središnja niša drugog kata manja, skulpture su zauzele tri niše, a izvorni veliki raspjeti Krist zamijenjen je manjim jasenovačkim raspjelom i smješten u nišu sv. Kvirina. Lijevo uz središnju nišu između stupova smještena je Žalosna Marija, a u nišu desno do raspela stajao je kip sv. Ivana evanđelista. Skulpture drugog kata tih niša tada su prebačene na krajeve vijenca u zoni trećeg kata. Kip sv. Kvirina iz središnje niše nikada nije bio postavljen u Jasenovcu, vjerojatno je bio zadržan u Sisku. Tijekom radova spomenuti je kip pronađen u Dijecezanskom muzeju u Zagrebu. Na drugom katu nedostaje još manja skulptura prosjaka, sv. Martina. Kako je već navedeno, trebalo bi provjeriti pripadaju li anđeli u Muzeju Sisak nekadašnjem sisačkom oltaru. Izvorni raspjeti Krist tog oltara stajao je 1968. godine na

19. Rekonstrukcija izvornog sloja polikromacije i pozlate na oltaru sv. Križa iz 1714. g., (dokumentacija HRZ-a, crtež izradili Đ. i J. Šimičić)
 Reconstruction of the original polychromy and gilding on the altar of the Holy Cross from 1714 (HRZ documentation, drawing by Đ. Šimičić and J. Šimičić)

zidu jasenovačke crkve kod propovjedaonice. U središnju nišu prvog kata umjesto kompozicije Sv. Križa postavljen je nama nepoznati kip *Immaculate*, a raspored ostalih skulptura prvog kata ostao je isti. Raspored skulptura trećeg kata nije se mijenjao. Na atici nije postavljen kip Uskrslog Krista. Na krajeve vijenaca prvog i drugog kata

nisu više postavljene po dvije skulpture anđela. Fotografija iz 1968. godine prikazuje nam promijenjeni ikonografski program. U središnjoj niši prvog kata tada se zatječe slika sv. Nikole iz 19. stoljeća s nekadašnjeg glavnog oltara jasenovačke crkve.³² Žalosna Marija smještena je u središnju nišu drugog kata i uz pomoć zvjezdica oblaka i

mjeseca pretvorena je u Immaculatu, na njezino mjesto s trećeg kata spušta se skulptura sv. Lucije, a na mjesto sv. Lucije na treći kat stavljena je nepoznata svetica koja je najvjerojatnije nekada pripadala starijem glavnom oltaru crkve iz 18. stoljeća. Godine 1968. u župnom dvoru u Jasenovcu pronađen je kip sv. Nikole sa starijeg glavnog oltara 18. stoljeća.³³ Obje skulpture čuvaju se u depou Restauratorskog centra Ludbreg. Uz njih se čuva i velika skulptura nepoznatog sveca (sv. Ilija?).

Zahvaljujući prepoznavanju izvornih vrijednosti navedene umjetnine, oltar će se vratiti u Jasenovac, i to u

svojem prvotnom ikonografskom postavu. Taj je prijedlog konzervatorsko-restauratorske struke utvrđen još na početku radova i nije kasnije revidiran.³⁴ Na izložbi *Kultura pavlina u Hrvatskoj* visoki postament i prvi kat oltara su također bili postavljeni u svojem izvornom ikonografskom postavu, a važno je istaknuti da su i tada kao i danas Župa i Općina Jasenovac te mještani prijedlog prihvatili s razumijevanjem. Oltar u svetištu jasenovačke župne crkve uskoro ćemo moći sagledati u punoj monumentalnosti, ljepoti i raskoši, nadajući se da će biti sačuvan za budućnost. ■

Bilješke

1 Izložba je održana u Zagrebu u Muzeju za umjetnost i obrt (12. svibnja 1989. – 31. listopada 1989.) Usp. *Kultura pavlina u Hrvatskoj 1244. – 1786.*, Zagreb, 1989., 452, kat. 220 [Nela Tarbuk].

2 Radovi na oltaru počeli su u Restauratorskom zavodu Hrvatske 1968. godine. Od 1972. do 1980. godine radove je vodila Vesna (Sakač) Šimičić, od 1980. do 2006. godine radove vodi Đuro Šimičić, a od 2006. ponovno Vesna Šimičić. Iz dokumentacije je vidljivo da je u radovima na tom monumentalnom oltaru sudjelovala velika ekipa stručnih djelatnika Restauratorskog zavoda Hrvatske, poslije Hrvatskog restauratorskog zavoda, i velika ekipa vanjskih stručnih suradnika Zavoda. Radove je najvećim dijelom financiralo Ministarstvo kulture RH, o čemu je i ovisila njihova dinamika.

3 „U toj crkvi sada su četiri oltara, tri su pobočna koji su opisani u prijašnjim vizitacijama. Glavni pak oltar podignut je u potonje vrijeme, ukrašen je kiparskim radovima, dosta je pristao i primjeren veličini crkve; ipak još nije obojen niti pozlaćen.“ Protokoli kanonskih vizitacija arhidakonata Gora, knjiga 11/ 11 1714 str. 306, vizitator Juraj Rees, Kaptolski i nadbiskupski arhiv u Zagrebu (prijevod Danuta Misiuda).

4 „Glavni oltar stolarski i kiparski rad, prilagođen veličini crkve, osvanuo je prilično čestito i lijepo pozlaćen i različitim bojama oslikan. Sve ostalo je u stanju kao u prijašnjim vizitacijama.“ Protokoli kanonskih vizitacija arhidakonata Gora, knjiga 11/ 11 1716, str. 338, vizitator Mihael Vrbanić, Kaptolski i nadbiskupski arhiv u Zagrebu (prijevod Danuta Misiuda).

5 „Veliki oltar ima tri kata, vrhom dodiruje strop svetišta. U sredini je rezbareno Raspeće smješteno u udubinu obojenu ljubičastom bojom. S njegove desne strane nalazi se Presveta Majka, bolom probodena, shrvana, a s lijeve strane je sv. Ivan evanđelist, sve unutar udubljenja i obojena poruba s pozlatom. S desne strane, strane Evanđelja, tri su stupa, među kojima stoje kiparski izrađeni likovi sv. Petra i sv. Stjepana kralja, a na lijevoj strani kipovi sv. Pavla apostola i Ladislava kralja unutar prozračnog ukrasja. U sredini srednjeg kata prikazan je sv. Kvirin sa svojim

mlinskim kamenom u ovalnom udubljenom zasvođenju ili konkavnoj niši, njemu je zdesna kip sv. Jeronima i sv. Emerika, vojvode ugarskog, slijeva sv. Augustina, crkvenog naučitelja, i sv. Martina biskupa, i to posred ukrasja jednakih kao i prethodne.

U sredini trećeg kata kip je sv. Ivana Krstitelja u niši, s desne strane koje su, između stupova kipovi sv. Apolonije i sv. Lucije, a drugu stranu ukrašuju sv. Agneza i sv. Barbara. Oltar završava kip Krista Gospodina od mrtvih uskrsnuloaga, sa svojim svilenim stijegom. Napokon obje strane ukrašava šest anđela, koji u rukama drže palmine grane.“ Protokoli kanonskih vizitacija arhidakonata Gora, knjiga 12/111 1727 str. 38, vizitator Sigismund barun Sinersperg, Kaptolski i nadbiskupski arhiv u Zagrebu (prijevod Danuta Misiuda).

6 „U ovoj crkvi nalazi se pet oltara, svi su drveni, lijepi i prije približno četiri godine su, milostinjom župljana, obnovljeni, restaurirani. Menze svih oltara zazidane su prilikom posvećivanja relikvija svetaca, i do dana današnjega nisu oskrnavljene. Prvi veliki oltar, posvećen Otkrivenju Svetog Križa, jest drven, obojen bijelom i modrom bojom, te pozlaćen. U sredini je Spasitelj na križ obješen, a s desne strane je kip Majke Božje Žalosne, a s lijeve strane Marije oltar ukrašavaju drugi kipovi. Tu se nalazi drveni tabernakul, s novonapravljenim vratnicama i dobrom bravom čiji se ključevi čuvaju u sakristiji.(...) Na ovom velikom oltaru nalazi se raspelo, kanonske tablice šest velikih i dva mala svijećnjaka, dva relikvijara i četiri posrebrena stupića; iznad tabernakula postavljena su dva anđela koji drže svijeće.“ Protokoli kanonskih vizitacija arhidakonata Gora, knjiga 17//VIII 1857. Kaptolski i nadbiskupski arhiv u Zagrebu (prijevod Danuta Misiuda).

7 Usp. tekst DORIS BARIČEVIĆ U: VESNA ŠIMIČIĆ, Jasenovac, crkva Sv. Nikole – Inventar crkve, elaborat konzervatorsko-restauratorskih istraživanja, Arhiv Hrvatskog restauratorskog zavoda (dalje HRZ), Zagreb, 2007., 6–7.

8 DORIS BARIČEVIĆ, Svetice i problem pavlinskog kiparstva na prijelazu XVII u XIII stoljeće, u: *Radovi Arhiva JAZU*, 11 (1973.), 111–128; ANĐELA HORVAT, Između gotike i baroka, Zagreb, 1975., 404; GJURO SZABO, Umjetnost u našim

ladanjskim crkvama, Zagreb, 1930., 46; DORIS BARIČEVIĆ, Kiparstvo manirizma i baroka, u: *Sveti trag, Devetsto godina umjetnosti Zagrebačke nadbiskupije 1094.–1994.*, Zagreb, 1994., 308, 310.

9 Doris Baričević je još 1978. pretpostavila da bi pavlinski kipari Toma Jurjević i Pavao Bellina mogli biti autori vrlo kvalitetnih mramornih kipova na glavnom oltaru bivše pavlinske crkve u Remetama. DORIS BARIČEVIĆ, Umjetnički spomenici Remeta u drvu i kamenu, Umjetničke znamenitosti Zagreba, u: *Kaj*, 10 (1978.), 105-126.

Slovenski povjesničar umjetnosti BLAŽ RESMAN (u: Barok v kamnu. Ljubljansko kamnoseštvo in kiparstvo od Mihaela Kuše do Francesca Robbe, Ljubljana, 1995., 32–34) došao je do istog zaključka i prvi iznio prijedlog da su Jurjević i Bellina, kao pavlinski majstori, bili drvorezbari i da su vrlo vjerojatno autori oltara u Olimju, Sveticama i Sisku. Pretpostavku usvaja i Doris Baričević. Usp. DORIS BARIČEVIĆ, Barokno kiparstvo sjeverne Hrvatske, Zagreb, 2008., 82.

10 DORIS BARIČEVIĆ, Pregled spomenika skulpture i drvorezbarstva 17. i 18. stoljeća s područja kotara Sisak, u: *Ljetopis JAZU*, knjiga 72, (1968.), 507–509.

11 Protokoli kanonskih vizitacija arhidakonata Gora, 12/III 1727, 38. Kaptolski i nadbiskupski arhiv u Zagrebu.

12 NEVENKA VUKIČEVIĆ, Izvještaj o restauriranju dekorativne plastike iz crkve Sv. Nikole u Jasenovcu u 1970. godini, Arhiv HRZ-a, Zagreb.

13 Ugovor o dezinfekciji glavnog oltara župne crkve u Jasenovcu od 22. 11. 1968., opis predviđenih radova, Arhiv HRZ-a, Zagreb.

14 IVO MAROEVIĆ, Sadašnjost baštine, Zagreb, 1986., 100.

15 NEVENKA VUKIČEVIĆ, 1970., (bilj. 12), 3.

16 Usp. Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske, 12/1986.; Katalog radova Restauratorskog zavoda Hrvatske 1966–1986, Zagreb, 1986., 40, kat. 107.

17 "U opširniji program ušli smo u ovom momentu i stoga što nam se ukazala prilika da uz suradnju i stručno vodstvo u pozlatarskim radovima, jednog od najstarijih majstora pozlatara Ivana Robnika, osposobimo za ovu vrstu posla čitav tim restauratora, koji su savladali ovu vrstu posla (...)" NEVENKA VUKIČEVIĆ, 1970., (bilj. 12), 3.

18 "U stručnoj ekipi koja će pratiti radove sudjelovat će: Emil Pohl, dr. Ivo Maroević, ing. Ljerka Smailagić i Vesna Sakač." VESNA SAKAČ, Opis nastavka restauratorskih radova na glavnom oltaru crkve Sv. Nikole u Jasenovcu za 1974. godinu, Arhiv HRZ-a, Zagreb, 2.

19 Usp. Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske, 1986., (bilj. 16), 40, kat. 107.

20 ĐURO ŠIMIČIĆ, Jasenovac, crkva Sv. Nikole, glavni oltar. Izvještaj konzervatorsko-restauratorskih radova u 1988. godini, Zagreb, 1989., Arhiv HRZ-a, Zagreb.

21 Komercijalni nazivi ugušćenih otapala.

22 Usp. Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske, 1986., (bilj. 16), 40, kat. 107.

23 MIRO USENIK, Jasenovac, crkva Sv. Nikole – glavni oltar. Troškovnik za dodatne radove na prezentaciji oltara u sklopu izložbe *Kultura pavlina u Hrvatskoj*, Zagreb, 10. 11. 1988., Arhiv HRZ-a, Zagreb.

24 ĐURO ŠIMIČIĆ, Jasenovac, crkva Sv. Nikole. Izvještaj o konzervatorsko-restauratorskim radovima za izložbu *Kultura pavlina u Hrvatskoj*, Zagreb, 1989., Arhiv HRZ-a, Zagreb.

25 ĐURO ŠIMIČIĆ, Jasenovac, župna crkva Sv. Nikole. Glavni oltar elaborat za konzervatorsko restauratorske radove, Zagreb, siječanj 2003., Arhiv HRZ-a, Zagreb.

26 ĐURO ŠIMIČIĆ, 2003. (bilj. 25), 5.

27 Za članove povjerenstva imenovani su: dr. Mirjana Repanić-Braun (Institut za povijest umjetnosti), Ranka Saračević Würth (Ministrastvo kulture RH, glavni konzervator za pokretna kulturna dobra), Ivana Miletić (konzervatorski odjel u Sisku), Ksenija Petrić (Konzervatorski odjel u Zagrebu), mr. sc. Viki Jakaša Borić (Konzervatorski odjel u Zagrebu), Vesna Šimičić (Hrvatski restauratorski zavod, Zagreb) i vlč. Mario Cimbali (upravitelj RKT župe Sv. Nikole u Jasenovcu).

28 Protokoli kanonskih vizitacija arhidakonata Gora, knjiga 11/II 1716., 338; Kaptolski i nadbiskupski arhiv u Zagrebu.

29 Protokoli kanonskih vizitacija arhidakonata Gora, knjiga 17//VII 1857., 80; Kaptolski i nadbiskupski arhiv u Zagrebu.

30 Protokoli kanonskih vizitacija arhidakonata Gora, knjiga 17//VIII 1857., 80, Kaptolski i nadbiskupski arhiv u Zagrebu.

31 Protokoli kanonskih vizitacija arhidakonata Gora, knjiga 12/III 1727., 38; Kaptolski i nadbiskupski arhiv u Zagrebu.

32 „U ovoj crkvi nalazi se šest oltara, veliki, glavni oltar, ukrašen je umjetničkom slikom na platnu koja prikazuje sv. Nikolu. Sliku okružuje osam stupova, po četiri sa svake strane. Na zidu su naslikani likovi svetih apostola Petra i Pavla, a na vrhu se vide dva naslikana anđela. Na menzi se nalazi tabernakul, lijepi vješti rezbarski rad, obojen i na više mjesta pozlaćen, zatvoren lokotom čiji se ključevi čuvaju u ormaru u sakristiji. S obje strane tabernakula su drveni obojeni kipovi anđela koji se klanjaju, te drveni i obojeni kipovi sv. Katarine i sv. Barbare. Ovaj oltar ukrašava šest velikih svijećnjaka napravljenih od lima i dobro posrebrjenih, tri kanonske tablice, a u sredini vratašca tabernakula prikazano je raspelo.“ Protokoli kanonskih vizitacija arhidakonata Dubica, knjiga 16/v, 1840., 66–67, Kaptolski i nadbiskupski arhiv Zagrebu (prijevod Danuta Misiuda).

33 „U ovoj crkvi su tri oltara. U svetištu je veliki novi oltar, djelomice rezbarsko, djelomice kiparsko djelo, postavljen iznad drvene menze. Donji dio oltara ukrašen je u sredini kipom sv. Nikole biskupa, koji u desnoj ruci drži pastoral, a u lijevoj knjigu na kojoj su tri kugle. Nadalje dva stupa podupiru gornji dio oltara. Između stupova s desne strane smješten je kip sv. Katarine, djevice i mučenice, s oznakama svog mučeništva. Gornji dio oltara obrađen je rezbarijama, u sredini je unutar okrugle, polukružne niše kip sv. Ilije koji desnom rukom pokazuje plamenu vatrenu formu. S desne strane je kip sv. Ivana evanđelista, koji lijevom rukom drži kalež. Iznad svega toga na vrhu oltara je kip arkandela Ga-

brijela, pokazanog unutar posrebrenih oblaka probodenih pozlaćenim zrakama. Cijeli oltar i svi kipovi djelomice su pozlaćeni, djelomice posrebreni. Oltar je obojen bojom koja imitira mramor, a stupovi te rubovi niša obojeni su mramornom, modrom i bjelkastom bojom. Središnji dio

postamenta obojen je tako da imitira crvenkasti mramor...“ Protokoli kanonskih vizitacija arhidiakonata Dubica, knjiga 112/1, 1759., 90; Kaptolski i nadbiskupski arhiv u Zagrebu (prijevod Danuta Misiuda).

34 IVO MAROEVIĆ, 1986., (bilj. 14), 103.

Summary

Vesna Šimičić

MAIN ALTAR IN THE PARISH CHURCH OF ST. NICHOLAS IN JASENOVAC

The three-tier main altar of the Jasenovac church was made in 1714 for the sanctuary of the Church of the Holy Cross in Sisak. It is a work of the Pauline workshop and it is attributed to Tomo Jurjević and Pavao Bellina, who were active in the Pauline Croatian province at the end of the 17. c. and the beginning of the 18. c. In 1911, the altar was moved and assembled in the Church of St. Nicholas in Jasenovac. The iconographic composition of the sculptures has been modified on several occasions, as testified by the preserved photographs. As a result of extensive damage caused mainly by woodworm, first distinguishable conservation-restoration research and interventions began in the Conservation Institute of Croatia in 1968. The restored parts of the altar were presented at the 1989 exhibition *Pauline Culture in Croatia*. After the exhibition, the altar was brought back and assembled in the sanctuary of the Jasenovac church. During the Croatian War

of 1991–1995, the altar was badly damaged, and urgent intervention was needed, so conservation-restoration work began immediately. At that time, it was discovered that four sculptures were missing, and some 25% of the gilded ornaments had been destroyed. During the intervention, the missing parts were reconstructed, and the remaining five sculptures and ornaments were subjected to a new round of conservation-restoration treatment. In 2008, the high pedestal and the first tier were returned to the sanctuary of the Jasenovac church, and the works on parts of the altar architecture, ornaments and sculptures of the second and third tier are still ongoing.

KEYWORDS: *altar of the Holly Cross, Sisak, altar of St. Nicholas, church of St. Nicholas, Jasenovac, Tomo Jurjević (Tomas Jurievich), Pavao Belina (Paulus Bellina), conservation-restoration works*